

О. І. ЖУРБА (Дніпропетровськ)

Ф. Й. ТУМАНСЬКИЙ *

Із лютого 1780 р. з Петербурга до Глухова І. А. Ейлер відправив розгорнуту відповідь, в якій, повідомляючи про неможливість надіслати рукописи з Петербурга в далекий Глухів, відверто говорив про те, що робота з необхідними матеріалами архіву Академії стане можливою лише по приїзді Ф. Й. Туманського до столиці. І. А. Ейлер в повній відповідності з програмою А. Л. Шлецера, з якою, мабуть, був добре обізнаний як конференц-секретар Академії, розгорнув перед своїм кореспондентом необхідні вимоги щодо реалізації благородного наміру писати повну історію України: "Особенно важно было бы не только для этого сочинения, но и для всей русской истории, если бы Вам удалось получить точные сведения о всех летописях и хрониках, которые можно найти в украинских монастырях и частных домах, с обращением особого внимания на разыскание подлинного Нестора. Напечатанный по Радзивилловскому списку Нестор мог бы послужить для сличения с находящимися на Украине рукописными списками, а найденные и внимательно отмеченные грамматические и исторические варианты должны окончательно быть сличенными здесь с Радзивилловским списком и с другими летописями, что продвинуло бы дело критического издания летописей и восстановления истинного Несторового текста, даже если бы оригинал и не удалось найти.

Так как для определения достоверности и предпочтительности одного варианта перед другим большое значение имеет датировка каждого из них, то было бы желательно, чтобы Ваше Высочество обратило внимание, при перечитывании находящихся на Украине рукописей, на различия в письменных знаках, сокращениях и знаках препинания для установления правил славянской палеографии, которые, по примеру греческой, латинской и готской литературы, легко позволяют установить время написания рукописи. Но для этого необходимо внимательно читать не только летописи и хроники, а и духовные книги, особенно жития святых, в которых, в скрытом виде, можно встретить немало важных исторических данных.

Следует еще принять во внимание, что Ваше Высочество сможет принести настоящую пользу в качестве малорусского историка, лишь когда оно ознакомится со всеми живыми нынешними наречиями, родственными русскому. В том или другом из них Вы, наверное, найдете в употреблении славянские слова, уже утерянные русским языком, и узнаете таким образом их настоящее значение, до сих пор лишь угадываемое всеми русскими историческими писателями по общему смыслу и вероятно часто остающееся невыясненным. Для знакомства с польским и литовским языками есть много случаев на Украине, которые, может быть, представляются и для изучения болгарского, так как несколько лет тому назад отмечалось пребывание некоторых болгар с Дуная в Новороссийской губернии; дал-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 3.

матское, кроатское, каринтское или штейнмарское, лузитанское, венедское и латышское наречия легко могли бы быть привлечены по имеющимся учебникам и словарям.

Из всего этого Ваше Высокородие может усмотреть, что подобная работа потребует ряда лет и неутомимого усердия, на что едва ли хватит одной человеческой жизни"⁵⁷.

Лист І. А. Ейлера свідчив про те, що академічна програма вивчення російської історії 1764 р. А. Л. Шлецера була відома українським інтелектуалам, якщо не безпосередньо, то хоча б у змістовному переказі.

Що ж стосується допомоги у студіях Ф. Й. Туманського, то І. А. Ейлер повідомляв про готовність керівництва Академії сприяти йому в цьому: "... Наш директор (С. Г. Домашнев. — О. Ж.)... повелел переслать Вашему Высокородию список всех имеющихся в Императорской Академии Наук летописей и других, касающихся до русской истории рукописей... Из него Вы подробно ознакомитесь с этим истинным кладом здешней Императорской Библиотеки; если Вы после того найдете, что копия той или другой рукописи может послужить для Вашей цели, то наш директор сам готов озаботиться получением её Вами в настолько точном и верном виде, насколько ожидать от работы копииста"^{58~60}. Те, що каталоги рукописів Академії надходили до Ф. Й. Туманського, підтверджує його лист до І. Л. Ейлера від 18 грудня 1780 р. В ньому він не лише в наступний раз просив вислати йому відповідні рукописи, але й пропонував Академії своє співробітництво у справі відправлення до неї копій або оригіналів рукописів, які він збирав у Малоросії⁶¹.

Виявивши бурхливу науково-організаційну і літературну активність відразу по поверненні з Кенігсбергу, Ф. Й. Туманський протягом п'яти років немовби відійшов від активної інтелектуальної праці (точніше, про його діяльність на цьому поприщі у той час немає відомостей). Можливо, у цей "спокійний" період його духовно-культурного життя йшов важливий процес накопичення критичної маси інтелектуального і суто людського досвіду, який виявився необхідним для подальшої кар'єри. Причому дуже ймовірно, що саме тоді Ф. Й. Туманський під впливом своїх контактів з Академією, фактично реалізуючи першу, необхідну частину програми А. Л. Шлецера, нагромадив досить серйозний запас історичних джерел з історії Малоросії, який він у петербурзький період своєї творчості буде широко оприлюднювати, насамперед на сторінках свого часопису "Российский магазин". Справді важко уявити, як такий у майбутньому плодотворний автор опісля свого успішного дебюту до самого 1785 р. не видрукував жодного твору будь-якого жанру. Така значна перерва в публікації власних праць могла бути пов'язана з віддаленістю Ф. Й. Туманського від тих інтелектуальних центрів, на які він, як потенційний автор, орієнтувався.

Мабуть, тому, визнаючи неможливість реалізувати свої численні амбітні плани в Малоросії, Ф. Й. Туманський 1785 р. переїхав до Санкт-Петербурга, де при підтримці впливових друзів, імовірно, навіть самого О. Безбородька⁶², влаштувався на поважану посаду директора Позичкового банку, був призначений членом управління народних училищ імперії, а згодом обраний депутатом дворянства петербурзького повіту до Комісії для розгляду дворянських справ⁶³. І хоча петербурзька кар'єра Ф. Й. Туманського не була занадто зірковою, але вона яскраво репрезентувала долю цілком успішного, навіть блискучого малороса, який знайшов шляхи не лише прагматично-кар'єрного, але й інтелектуального "включення" в петербурзькі реалії, посідаючи часом провідне місце на певних ділянках stolичного духовного, в тому числі й наукового, життя.

Осівши у північній столиці, Ф. Й. Туманський протягом 1785—1794 рр., окрім активної громадської та чиновницької праці, розгорнув бурхливу діяльність на журнально-літературному поприщі та широкому полі наукових історичних та археографічних студій. Це був час творчого злету малоросійського просвітителя. Сама атмосфера столичності в її широкому розумінні, тісне спілкування з петербурзьким бомондом, активне включення до структур, планів, запитів та потреб загальноросійського духовного життя того часу надали можливість Ф. Й. Туманському вповні реалізуватися як творчій особистості й талановитому організаторові просвітницької справи. Причому він не стільки привносив до столиці свої малоросійські національно-станові пріоритети, скільки за всяку ціну намагався органічно включитися до різноманітних форм петербурзького життя і, незважаючи на рудименти свого малоросійства, зміг виступити скоріше як петербурзький інтелектуал з певними малоросійськими зацікавленнями, аніж малорос, що вирішив розширити обрії російського світосприйняття творчими науковими та літературними здобутками своєї Батьківщини. Така органічна російсько-малоросійська національно-культурна самоідентифікація і відповідне соціально-психологічне налаштування були притаманні, мабуть, більшості петербурзьких малоросів як різновиду значно ширшого класу українців, які наприкінці існування української автономії та десятиліття потому дужою хвилею накочувалися на новоутворені на їх Батьківщині російські політико-адміністративні, військові, релігійні, культурно-освітні структури, а також широко вливалися до різноманітних форм громадського і духовного життя російських столиць та імперії в цілому. Честолюбні особисті амбіції у поєднанні з палкою вірою у просвітницькі ідеали та, не в останню чергу, певними матеріальними можливостями дозволили петербурзьким малоросійським інтелектуалам останньої чверті XVIII ст. (серед найбільш відомих — В. Рубан, М. Антоновський, Я. Маркович, В. В. Капніст), в колі яких Ф. Й. Туманський займав одне з провідних місць, започаткувати процес перетворення, за висловом В. Кравченка, новітньої української культури — насамперед історіографії, літератури, етнографії — з "речі в собі" на "річ для всіх"⁶⁴. Простіше кажучи, вони розпочали *друкувати*, крім власних творів, здобутки української рукописної культурної спадщини, зразки мови і літератури, вводячи їх у коло сприйняття, надаючи форм, художніх, жанрових, стильових, ідейних, мовних особливостей і смаків тієї культури, до якої вони прагнули залучитися самі та інтегрувати малоросійський духовний світ. Така посилена інтеграційна роль, неодномірність самоідентифікації, "недостатня відданість національній ідеї" вкупі з ідейно-політичною заангажованістю тих, хто підступав до вивчення спадщини та діяльності петербурзьких малоросів, призводили до того, що їх сором'язливо не включали до українського громадського та культурного життя і визначали нерідко лише як російських діячів. З іншого боку, намагаючись залучити їх до українського культурного простору, процесу національного відродження, як правило, не враховували (а якщо враховували, то не приділяючи цьому принципового значення) їх включеність у загальноросійське духовне середовище.

Це повною мірою стосується й Ф. Й. Туманського, за яким у кращому разі українська дослідницька традиція (зрозуміло, тут не йдеться про російську історіографію, для якої це питання не є актуальним) визнає причетність до російської, але зараховує, насамперед, до української історіографії⁶⁵. Що ж до його журналістської діяльності, то він одностайно визнається представником російської журналістики лише з деяким незначним нюансуванням (Ф. Й. Туманський виступає чи то як виходець з України, що

був причетний до видання та редагування російських часописів, чи діяч, що залишив значний слід у російській літературі та журналістиці⁶⁶). Справді, з точки зору визначення того пріоритетного національно-культурного поля, в якому розгорталася журналістська праця петербурзьких українців, інтелектуальної атмосфери, духовних запитів та орієнтирів освіченого малоросійського суспільства кінця XVIII ст., характеру самих часописів, сперечатися з цим твердженням немає потреби. Проте, якщо мова йде про генезу власне української журналістики, то навряд чи доцільно, вивчаючи національну культуру, ототожнювати змістовне навантаження поняття "українське" лише з його географічним змістом, як це традиційно усталилося ще за І. Франка і канонізоване у підручниках і нарисах з історії української журналістики⁶⁷, які, зазвичай, розпочинають її лише з харківських видань другого десятиліття XIX ст. Але ж останні нерідко містили українських матеріалів значно менше, аніж часописи того ж Ф. Й. Туманського. Їх спрямування, незважаючи на гучні регіоноцентричні декларації видавців "Украинского вестника" (1816—1819 pp.) Р. Гонорського та Є. Філомафитського, а також редактора "Украинского журнала" (1824—1825 pp.) О. Склабовського, не говорячи вже про мовний статус, визначалося здебільшого зразками столичної журналістської продукції та художніми смаками російсько-орієнтованої місцевої публіки⁶⁸. Харківські часописи першої чверті XIX ст. розпочинали утвердження місцевої української регіональної періодики як суб'єкта російської журналістики, що стало можливим завдяки праці петербурзьких українців останньої чверті XVIII ст., журналістську діяльність яких, на нашу думку, варто розглядати з позицій генези української періодики в Російській імперії⁶⁹.

Творча спадщина Ф. Й. Туманського, як і багатьох його українських сучасників, ще й досі невідома у повному обсязі. Найдокладнішим джерелом інформації про неї став "Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века", який дає можливість найширше представити напрямки його діяльності, в тому числі здобутки в галузі історичної журналістики⁷⁰ (Див. додаток).

У списку друкованої спадщини Ф. Й. Туманського вражає різноманітність інтересів, працездатність, величезні обсяги проробленої праці за досить невеликий термін. Усього тут 22 дуже нерівнозначні позиції, по відношенню до яких він виступає як автор, перекладач, редактор, видавець або автор передмов. Деякі з них склалися з кількох величезних томів. Так, "Собрание разных записок... о жизни и деятельности Петра Великого" включало 10 томів, переклад "Путешествия по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской Императорской Академии Наук" П. С. Палласа охоплював 2 томи, часописи: "Зеркало света" складалося з 4-х частин, "Лекарство от скуки и забот" — з 2-х, "Российский магазин" — з 3-х.

Незважаючи на те, що за своїм характером усі ці праці, здавалося б, мають небагато спільного, літературні та історичні журнали, натуралістичні спостереження академіка П. С. Палласа про клімат, надра, економічний розвиток, флору і фауну, елементи етнографічних описів Уралу та Сибіру, публікації джерел з історії Росії та Малоросії, численні поетичні твори та переклади, універсальні підручники та описи далеких зарубіжних країн, — всі вони об'єднані не лише особою автора, але й просякнуті просвітницьким духом безумовної віри в силу людського розуму, бажанням подарувати світу позитивні знання, дати повчальні уроки наступним поколінням на прикладах героїв і зрадників минулого, розвінчати зло та возвеличити добро.

При всій своїй несхожості, визначеній, не в останнє, широкими зацікавленнями автора, гідного сина цього енциклопедичного століття, твори Ф. Й. Туманського, окрім видимого тексту, у своїй концентрованій сукупності становлять єдиний, але далеко не виключний для того часу цілісний текст, що засвідчував не лише намагання малоросійської високої культури та її представників вписуватися до відповідних російських, а точніше імперських наднаціональних структур, а й прагнення тих петербурзьких українців, хто, відірвавшись від рідної землі, успішно впорався з цим надзавданням, увійшовши до "столичних контекстів", залучити рідний, батьківський, регіональний історико-літературний, інтелектуальний простір до "материка" загальноросійської цивілізації.

У випадку Ф. Й. Туманського спостерігаємо одну з можливих своєрідних моделей цього процесу. Розпочавши своє завоювання Санкт-Петербурга з прагнення утвердитись як загальноросійський культурний діяч, літератор та історик, Ф. Й. Туманський зосередився насамперед на тих проблемах, темах, жанрах, які визначалися смаками столичної публіки: дослідження та видання джерел з історії часів Петра Великого, створення епігонських віршованих творів у дусі літературної моди того часу, перекладання й видання очікуваних столичною публікою описів віддалених регіонів імперії та далеких закордонних країн, створення зорієнтованих на петербурзькі смаки часописів — в останні роки своєї столичної кар'єри він, здобувши загальне визнання, впритул розпочав не лише повертатися до української (точніше малоросійської) проблематики, з якою на початку кар'єри наївно намагався пробитися до петербурзького інтелектуального бомонду, але й заходився широко її досліджувати і популяризувати, пропагуючи здобутки культури своєї малої Батьківщини, надаючи цінні джерела до вивчення її історії.

Аналіз виявленого масиву видрукованої спадщини Ф. Й. Туманського дає можливість з'ясувати, яке місце займали різні напрямки його діяльності, в тому числі й журналістика, у різноманітній творчості малоросійського просвітителя. І хоча в цьому переліку утворені й редаговані ним журнали, де він виступав, зазвичай, ще й як головний автор, налічують усього 3 позиції, вони займають перше місце за обсягом аркушів, упевнено випереджаючи кількісні показники ще одного пріоритетного напрямку творчості Ф. Й. Туманського — історичних та археографічних праць. Водночас цілком зрозуміло, що наша таблиця, сформована за різними критеріями (тематика, жанр, вид, форма видання, участь автора в їх творенні) має цілком прикладне завдання і при всьому бажанні не можна чітко відділити одну сферу інтересів Ф. Й. Туманського від інших хоча б тому, що сфери ці лише розпочинали диференціюватися, перебуваючи у найтіснішому синкретичному зв'язку, притаманному типовій для кінця XVIII ст. ситуації становлення різних галузей інтелектуальної праці. Дійсно, як розрізнити історичні твори та журнальні публікації Ф. Й. Туманського, якщо його найгрунтовніша десятитомна публікація "Собрание разных записок и сочинений... о жизни и деяниях Петра Великого" є ніщо інше, як своєрідне історично-археографічне періодичне видання (його, до речі, варто розглядати як попередника ще дуже неблизьких і на той час зовсім не типових для української історіографії археографічних серіалів), яке наслідувало приклад уже засвоєної російською археографічною журналістикою форми оприлюднення історичних джерел⁷¹. Водночас журнал "Российский магазин", яким Ф. Й. Туманський завершив свій творчий петербурзький шлях, і переважна більшість матеріалів якого так чи інакше висвітлювала вітчизняну минувшину⁷², ставав об'єктом прискіпливого історико-археографічного дослідження⁷².

Напрямки праці Ф. Й. Туманського

№ п/п	Види напрямків	Кількість позицій	%	Кількість аркушів	%	Роки видання
1	Видавець та редактор журналів	3	14	4040	41	1786-1787
2	Співробітник інших часописів	2	9	10 + 7 ⁷³	—	1792-1794 1779—1787 1792
3	Переклади	4	18	1277	13	1786-1791
4	Поезії	6	28	64	1	1779 1791-1792
5	Дидактичні твори	1	4	235	2	1787
6	Видавець та редактор географічних творів	2	9	298	3	1786—1787
7	Історичні дослідження та археографічні видання	4	18	3738	39	1786-1789
	Всього	22	100	9652	100	1779-1794

Опинившись в Петербурзі, Ф. Й. Туманський не лише зміг пристосуватися, знайти свою нішу в духовному світі столиці, але й стати, насамперед завдяки своїй журналістській діяльності, одним з лідерів інтелектуального життя Росії другої половини 80-х — першої половини 90-х рр. XVIII ст. За твердженням Г. П. Макогоненка, у 1786 р. у Санкт-Петербурзі навколо Ф. Й. Туманського згуртувалася група вчених, що утворила новий просвітительський центр столиці, друкованими органами якого стали журнали, що їх видавав Ф. Й. Туманський. Найбільш змістовним, серйозним і, відповідно, впливовим виданням був часопис "Зеркало света" (далі — "ЗС"), який справді став бойовим органом вітчизняного просвітництва і вже від сучасників одержав дуже високу оцінку. О. Козодавлев — приятель О. Радищева, відомий російський літератор, близький до державинського гуртка, "один из образованнейших людей тогдашнего мира", зазначав, що "ЗС" "лучший журнал", а його видавець — "человек весьма ученый и умный"⁷⁴.

На думку дослідників, серед столичних просвітительських гуртків того часу об'єднання Ф. Й. Туманського та його постать як лідера зіставимі за масштабністю з діяльністю і впливом Д. Фонвізіна, О. Радищева,

І. Крилова, М. Новікова та тих просвітницьких осередків, які
⁷⁵ вони очолювали

Свідомо чи ні, але в журналістській справі Ф. Й. Туманський був продовжувачем традицій М. Новікова. Особливо це стосується ідейної спрямованості видань, а також їх змісту, форми, методів співпраці з читачем. З трьох часописів Ф. Й. Туманського два щотижневика суспільно-літературного характеру виходили майже одночасно: "ЗС" — з 9 лютого 1786 р. по 24 грудня 1787 р. щоп'ятниці, а "Лекарство от скуки и забот" (далі — "ЛСЗ") — з 1 липня 1786 р. по 1 липня 1787 р. щовівторка, третій — "Российский магазин" (далі — "РМ") був щомісячником історично-археологічного характеру і виходив з вересня 1792 по лютий 1794 рр.

З точки зору ідейної навантаженості, впливу, включеності у тогочасну суспільну полеміку, найбільшої уваги заслуговує "ЗС", журнал, який, на думку Г. П. Макогоненка, не лише залишив значний слід в історії вітчизняного просвітництва, але й сам став видатним явищем його історії⁷⁶.

Ідейну спрямованість журналу визначала праця трьох просвітителів: самого видавця, М. Яновського та аноніма, який сховався за криптонімом

Н. Д. (існують припущення, правда, недостатньо обґрунтовані, що це московський перекладач сентиментальних романів Н.Даниловський⁷⁷). У № 36 третьої частини "ЗС" Ф. Й. Туманський опублікував програмну статтю войовничо-просвітительського характеру "О пользе наук", в якій писав: "Науки, как всем известно, тесную связь имеют с благосостоянием государства... Просвещение есть источник благополучия владык государства и подвластных народов, из оного проистекают начала и основания законного градоправления и спасительные положения, которым всегда следовать будут, признавая их полезными и справедливыми". Головне значення наук Ф. Й. Туманський бачив у тому, що завдяки їм "народ просвещается, исторгается из заблуждений..., горит неугасимой любовью к отечеству и... наукам, уверен будучи [убеждается], что благо государя есть благо отечества"⁷⁸.

До співробітництва із "ЗС" Ф. Й. Туманський зміг залучити найкращі тогочасні літературні сили — І. Дмитрієва, Г. Державіна, Є. Кострова, Я. Княжніна, А. Грибовського, П. Богдановича. Останній був навіть спочатку співвидавцем Ф. Й. Туманського, але невдовзі, посварившись з ним, залишив "ЗС". Не забував видавець і свого земляка В.Капніста (збереглося листування між ними з цього приводу⁷⁹).

Проте громадську позицію журналу, його обличчя визначав скоріше не літературний відділ, а політичний, філософський та бібліографічний. Подаючи інформацію про політичні події в світі, видавець виступав як політолог і нерідко вдавався до досить розгорнутих коментарів та моралізаторських ремінісценцій. Уважно придивляючись до громадських конфліктів, що стрясали світ наприкінці XVIII ст., Ф. Й. Туманський у просвітницькому дусі пропонував рецепти їх запобігання і мирного розв'язання шляхом соціального компромісу, вироблення справедливих законів, патріотичного виховання: "Любовь к отечеству не в том состоит, чтобы упрямо свое защищать право и желать все поставить на своем; она отличает того, кто блюдет благо своих соотчичей, ищет мира и тишины, доставляет каждому свободу пользоваться своею собственностью безопасно и научает собратию повиноваться беспрекословно спасительным законам. Где молчат законы, где брат ненавидит брата за то, что сей не так мыслит, как он, где оружие решит дела, тамо нет патриотов, всеу правители"⁸⁰.

Ф. Й. Туманський нерідко застосовував на сторінках "ЗС" такий популярний прийом виховання і впливу на читача, як оповіді про різного роду добродійні діяння представників найширших верств від рядових громадян до королів; ось американський рабовласник дарував свободу своїм неграм, а ось король Франції погодився з думкою парламенту і відмінив власний закон. Такі повідомлення знаходили схвальні відгуки і, як правило, супроводжувалися панегіричними коментарями Ф. Й. Туманського, який зазначав, що, хоча "подобные случаи весьма редки, но пребудут вечною славою для того, кто уважил пользу своих подданных и силу законов, и для тех, кои, говоря истину, не робели"⁸¹.

Змістовним і корисним був відділ "Известия о книгах", де видавець привертая увагу читачів не лише до нових видань художньої літератури російською та іноземними мовами, але й рекомендував співвітчизникам публікації з філософії, права, історії, торгівлі і комерції, педагогіки. Іноді такі рецензії набували характеру гострої публіцистики, нерідко політичного змісту. Так, оглянувши книгу італійського юриста Філанджері, Ф. Й. Туманський писав: "Входя рассмотрением в разные ветви наук, должно перед всеми прочими, до целости общества касающимися, дать преимущес-

тво правоведенню. Если хозяйство или экономическая наука к содержанию жизни нашей нужны, то правоведение к ее безопасности необходимо. Знать наши права, знать права человечества, знать, что я кому и что мне кто должен, есть приятнейшее упражнение; человеки по естеству своему не все с добродетельными наклонностями: бывают преступники, судить их по сомнению было бы гневить творца и разрушить общество. Нужно знать важность преступлений и соразмерность наказаний. Сему-то учит правоведение: оно должно полагать пределы властей и пределы повинующихся законам сограждан. Законы не суть и не должны считаться бременем. Законы суть залог безопасности каждого, а предержащие власть или блюстители законов, т.е. государи, суть стражи нашего блага... Кто не пожелает, чтобы все сию и подобные книги читали со вниманием, а паче, чтобы предстоящие престолу или имеющие в деснице своей власть... поучались в правоведении день и ночь" ⁸².

Дуже вагоме місце в "ЗС" займала філософська проблематика. Провідними авторами тут виступали М. Яновський та Н. Д., які захоплювалися самі й захоплювали читачів етичною проблематикою, присвятивши їй десятки статей. Окрім того, в журналі вперше російською мовою були надруковані праці П. Гольбаха, а також представлені у перекладах твори К. Гельвеція, Горація, Овідія, Лукіана та інших авторів. Майже в кожному номері журнал вміщував анонімні роздуми на теми "О счастии", "О совети", "О чести", "О человеколюбии", "О наслаждении", "Созерцание жизни нашей" тощо. І хоча остаточно їх авторство не встановлено, є підстави вважати, що вони можуть належати перу самого Ф. Й. Туманського.

Наступним журнальним проектом Ф. Й. Туманського в Петербурзі став часопис "Лекарство от скуки и забот", що виходив майже одночасно із "ЗС" з липня 1786 по липень 1787 рр. Зберігаючи такий же наступальний просвітительський характер, "ЛСЗ" вирізнявся більшою жанровою різноманітністю, присвячуючи свої 12 відділів не лише громадсько-політичній, морально-етичній, філософській проблематиці, але й вміщуючи матеріали пізнавального та розважального характеру. Особливо показовим для суспільної спрямованості журналу був політичний відділ, в якому на прикладі боротьби США проти англійської тиранії засуджувалося рабство, із співчуттям і навіть захопленням висвітлювалася самовіддана боротьба патріотів за збереження власних прав і вольностей. У порівнянні із "ЗС" авторський колектив "ЛСЗ" у цілому зберігся, поповнюючись новими іменами — І. Крилова, А. Майкова, А. Бухарського, П. Карабанова.

Журнали Ф. Й. Туманського припинили своє існування 1787 р., мабуть, не лише через нестачу передплатників, але й через перевантаженість і заангажованість редактора іншими проектами, насамперед підготовкою до публікації фундаментальних видань, присвячених Петру І. Обидва часописи, організатором і натхненником яких був російський малорос Ф. Й. Туманський, не без підстав відносяться дослідниками суспільної думки, літератури та журналістики до дуже помітних явищ російського просвітництва, загальноросійської імперської культури взагалі.

Широкі енциклопедичні інтереси малоросійського просвітника у Петербурзі, окрім його найпомітніших журнальних проектів, виявилися у численних літературних спробах як оригінального (оди високим посадовцям у характерній, але дедалі більше анахронічній, для його часу манері, оповідання у дидактичному просвітницькому стилі), так і перекладного характеру (з грецької, латини, польської, німецької, англійської, французької). Захоплення Ф. Й. Туманського жанром топографічних описів, під

якими тоді розуміли історико-географічні та господарчо-статистичні обстеження, не обмежалося планом відповідного огляду Малоросії та перекладом двох томів опису Сибіру П. Палласа, але й спонукало взяти на себе (включно з матеріальною стороною справи) видання записок і щоденників першого російського африканіста М. Г. Коковцова (1786, 1787 рр.), який досліджував північну частину чорного континенту.

Просвітницькі дидактичні завдання Ф. Й. Туманський намагався донести до молодого покоління у спеціальному виданні — "Новом детском месяцеслове" (1787 р.), де були представлені короткі нариси з всесвітньої і російської історії, географії, хронології, елементарні астрономічні знання.

Одне з центральних місць у творчій біографії Ф. Й. Туманського займали історичні зацікавлення, якими по суті завершився блискучий петербурзький період його творчості. Збирання відомостей про джерельні скарби Гетьманщини, колекціонування оригіналів і замовлення копій писемних історичних пам'яток, обстеження монастирів, архівів офіційних установ Малоросії — цю роботу молодий просвітитель розпочав майже відразу по закінченні університету ще наприкінці 1770-х рр. Але по приїзді до столиці, прагнучи якнайшвидше увійти до петербурзьких інтелектуальних кіл і зробити собі ім'я, він доклав багато зусиль для реалізації найбільш актуальних культурницьких проектів, уважно прислухаючись до духовних запитів петербурзького бомонду. І справді, ці проекти не лише були схвально зустрінуті столичною публікою, а й у другій половині 80-х — на початку 90-х рр. навіть зробили Ф. Й. Туманського однією з центральних фігур петербурзького інтелектуального життя.

Саме таким, зорієнтованим на "сьогоднішні" історичні й суспільні інтереси освіченої російської публіки став цикл історичних та археографічних праць Ф. Й. Туманського, присвячених Петру I, та видання спеціалізованого історичного журналу "Российский магазин". Ставлення до вітчизняного минулого та завдань його вивчення визначалося ним відповідно до запитань, які ставили до історії освічені кола того часу. В. Й. Ключевський писав з цього приводу: "Отечественная история не была для них только предметом научной любознательности; они искали в ней ответов на живые практические запросы и нужды текущей жизни, надеялись найти в ней воспоминания того, чего, по их мнению, не доставало современному русскому обществу. Таким образом их любопытство вполне органическим стимулом входило в состав цельного общего взгляда, какой к концу XVIII в. установился в тесном кругу русских образованных людей на русскую историю, на задачи и приемы изучения русского прошедшего и на отношение этого прошедшего к современному положению вещей"⁸³.

Одним з актуальних суспільних питань наприкінці XVIII ст. стало ставлення до особи та реформ Петра I. При всьому апологетичному тоні сприйняття і висвітлення останніх починали зароджуватися й сумніви в їх доцільності. Переворот першої чверті XVIII ст. призвів до втрати національної самобутності, до напливу на російську службу пихатих іноземців, втягнув Росію у залежність від західного способу життя, мислення, виробництва, торгівлі, що породжувало мрії про повернення допетровської старовини, її ідеалізацію. В суспільній дискусії, що почала розгортатися наприкінці XVIII ст., стала викристалізовуватися одна з фундаментальних проблем російської суспільної й історичної думки XIX—XX ст. — проблема специфіки російського історичного процесу та його співвідношення з шляхами розвитку західної цивілізації.

На цьому ідейному тлі твори Ф. Й. Туманського про Петра I виглядали досить своєчасними і навіть актуальними. А коли за справу вивчення вітчизняної історії взялася Катерина II, яка 1783 і 1784 рр. друкувала власні "Записки по русской истории", статус історика особливо підвищився в очах суспільства.

Петровський блок Ф. Й. Туманського складався з двох нерівних частин. Перша з них — археографічний серіал "Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя Императора Петра Великого", що виходив 1787 р. (7 томів) та 1788 р. (3 томи). Як зазначав відомий російський дослідник історичної літератури, присвяченої Петру I, Є. Ф. Шмурло, відсутність системи і випадковність у доборі самих джерел не заважають визнавати цей серіал цінним і цікавим з історичної точки зору⁸⁴. Безсумнівно і те, що "Собрание..." є надзвичайно інформативним і заслуговує на прискіпливе вивчення як явище культурно-наукового порядку, джерело з історії джерелознавства та археографії, історії історичної науки, в тому числі в контексті регіональної української історіографії.

Історіографічна оцінка іншого видання Ф. Й. Туманського — "Полного собрания деяний Его Величества Государя Императора Петра Великого" — дещо стриманіша. На початку XX ст. Ю. Ю. Бітовт зазначав, що твір Ф. Й. Туманського "входит в круг коллекционирования русских иллюстрированных изданий, книг о Петре I, русской иконографии и, конечно, в число "документальных редкостей", которые (увы) являются предметом собирания за одно это качество"⁸⁵. Погоджуючись з такою оцінкою твору як дослідження петровського часу, не можна не заперечити її в контексті завдань реконструкції тогочасної історіографічної ситуації.

За задумом Ф. Й. Туманського обидва видання повинні були складати цілісну композицію, в якій кожному з них відводилося певне місце: у 10 томах "Собрания..." друкувалися джерела, які повинні були стати основою для історичного твору під назвою "Полное собрание деяний... Петра Великого" у п'яти томах. У десяти томнику укладач вперше шляхом публікації ввів до наукового обігу важливі для вивчення петровської епохи матеріали: записки А. А. Матвеева, С. Медведева, І. А. Желябужського, П. Н. Крекшина, "Журнал государя Петра I с 1695—1710, сочиненный бароном Гизеном [Г. Гюйссеном]"⁸⁶, листи Петра I до Ф. М. Апраксина та рескрипти К. І. Крюйсу. Окрім того, тут вміщені різні грамоти й укази, грамоти іноземних дворів до російського двору, текст Вічного миру з Польщею 1686 р. та інші. Не розмежовуючи власне історичні джерела з історичною літературою, що було властиво його часові, видавець залучив до "Собрания..." низку статей (насамперед Г. Ф. Міллера) про молоді роки Петра I, працю О. П. Сумарокова про стрілецький бунт 1682 р., власний переклад з англійської книги Д. Круля (J. Krull) "The Present condition of the Muscovite empire, till the years 1699, in two letters...", що вийшла в Лондоні того ж 1699 р.⁸⁷

Такий ексклюзивний склад джерел був забезпечений протегуванням і допомогою впливових осіб, яким Ф. Й. Туманський висловлював вдячність у вступі до "Полного собрания деяний... Петра Великого": графу Івану Григоровичу Чернишову, "снабдившему меня некоторыми до сей истории принадлежащими записками и портретами", та графу Олександровичу Безбородьку, "доставившему мне способы пользоваться самыми вернейшими источниками"⁸⁸. Найпевнішими джерелами, які використував Ф. Й. Туманський для підготовки цього видання, стали славнозвісні "портфелі" Г. Ф. Міллера, матеріали яких, напевно, були на-

дані йому М. М. Бантишем-Каменським, який став наступником видатного історіографа біля керма Московського архіву Колегії іноземних справ. Саме йому Ф. Й. Туманський висловлював найщирішу подяку, підкреслюючи, що той був не лише помічником, але й майже співробітником його археографічного видання, який "беспримерный усердием в дружестве много меня подкрепил и ободрил"⁸⁹.

У передмові до "Собрания..." Ф. Й. Туманський обґрунтовував доцільність і необхідність публікації історичних джерел у комплексі з історичним дослідженням. На його думку, підтвердження дослідницьких позицій вимагає від автора доказів у вигляді посилань на рукописи та авторитетні книжки. Але прискіпливий читач кінця XVIII ст. буде не в змозі сам переконатись у їх наявності та правдивості свідчень, які вони несуть, через рідкість і недоступність цих джерел, особливо іноземних, а значить і в істинності авторського твору. Крім того, той, хто сам бажав би познайомитися з петровською добою, змушений був би "покупать для себя целое книгохранилище". Тому "разбросанныя известия в разных сочинениях российских, которые изданы, не имея единыя цели, надлежало совокупить".

З іншого боку, вміщувати колосальну кількість зібраного матеріалу у самому історичному творі Ф. Й. Туманський також вважав неприпустимим, бо "если бы все сии источники сообщать или при конце каждой части, или в примечаниях, то надлежало бы вместо пяти томов издать более десяти, и прерывая самое повествование примечаниями, разстроить мысли читателя, текущая с течением дел". Такого роду композиційні і дослідницькі завдання покликане було вирішити фундаментальне археографічне видання, яке стало б запорукою, "изъяснением самого сочинения и основанием, по которому читатели труд мой ценить станут"⁹⁰.

В українській історіографії комплекс праць Ф. Й. Туманського, присвячений Петру I, до речі, найбільший в його творчій спадщині, ніколи не був об'єктом дослідження, сприймаючись здебільшого як історіографічний курйоз української історіографії доби національного відродження. Гадаю, що справа тут не лише в загальній недостатній розробленості проблем розвитку регіональної української історичної науки кінця XVIII — початку XIX ст. Присвячені великому російському реформаторові, ці праці своєю проблематикою і характером викладення матеріалу не вписувалися до того "прокрустового ложа" різноманітних концепцій українського національного відродження, які телеологічно визначали їх місце і роль в історіографічному і суспільному процесах. А тим часом урахування й аналіз саме такого роду "незручних" праць, надають можливість адекватно, справді історично визначити не лише місце малоросійського історіописання у загальноросійському історіографічному контексті, включення до якого його представники неодноразово й наполегливо декларували, але й виявити особливості світосприйняття та історичної свідомості тогочасної малоросійської інтелектуальної еліти. Крім того, "Собрание..." Ф. Й. Туманського, яке стало першим археографічним серіалом, створеним малоросом, репрезентує джерела і рівень археографічної культури (археографічної теорії, методики, думки) переломного для історичної науки часу.

У своїх передмовах до обох "петровських видань" Ф. Й. Туманський виступав не лише звичайним апологетом свого героя, видавцем, що готує читача до сприйняття твору, в який вклав стільки душевних і матеріальних зусиль (випуск "Полного описания..." коштував йому колосальну за тим часом суму — 10 тис. крб.), але й показав себе досить кваліфікованим істориком, історіографом, джерелознавцем, який уважно стежив за тогочас-

ною історичною літературою, вдумливо підходив до осмислення завдань науки, місця історика в історичному пізнанні, ролі й задач публікації історичних джерел в історіописанні.

⁵⁷ Лист І. А. Ейлера Ф. Й. Туманському від 13.02.1780 р. // Труды Архива АН СССР. — С. 487; То же // Ш е м ш у ч е н к о Ю. С. Наш друг Туманский. — С. 532-533.

⁵⁸⁻⁶⁰ лист } д Ейлера Ф. Й. Туманському від 13.02 1780 р. // Труды Архива АН СССР. - С. 489.

⁶¹ Труды Архива АН СССР. — С. 350.

⁶² С а ф о н о в М. Алмаз в коре [Про А. А. Безбородка] // Родина. — 1999. — № 3. - С. 43-49.

⁶³ Оглоблин О. Туманські. — С. 253; М о д з а л е в с ь к и й В. Л. Малоросійський родословник. — С. 66.

⁶⁴ К р а в ч е н к о В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження... — С. 287.

⁶⁵ В а с и л е н к о Н. П. Из истории малороссийской историографии... — С. 255; О г л о б л и н О. Туманські. — С. 254; К р а в ч е н к о В. В. Нариси з української історіографії... — С. 60—62; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. — Прага, 1921. — С. 61; І с а є в и ч Я. Д. Українська археографія XVII—XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 187.

⁶⁶ Ф е д ч е н к о П. М. Матеріали з історії української журналістики: Перша половина XIX ст. — К., 1959. — Вип. 1. — С. 23—24; Історія дожовтневої української журналістики. — Львів, 1983. — С. 21—23; О г л о б л и н О. Туманські... — С. 254; К р а в ч е н к о В. В. Нариси з української історіографії... — С. 29.

⁶⁷ Н а р і ж н и й С. Українська преса // Українська культура: Лекції за редакцією М. Антоновича. — К., 1996. — С. 146—166; Ф е д ч е н к о П. М. Матеріали з історії української журналістики... — 338 с; Історія дожовтневої української журналістики... — 511 с

⁶⁸ От издателей // Украинский вестник. — 1816. — № 1. — С. 3; С к л а б о в с к и й А. От редактора // Украинский журнал. — № 1. — С. 1; Ж у р б а О. І. Археографічні студії з історії України в харківській періодиці першої половини XIX ст. // Історія та культура Придніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 125—135.

⁶⁹ Ж у р б а О. І. Публікації з історії козацтва... — С. 186—189; І л ь і н О. Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. — 1998. — № 5. — С. 135—138.

⁷⁰ Сводный каталог русской книги фажданской печати XVIII века: 1725—1800. — М., 1962. - Ч. 1. - 435 с; 1964. - Ч. 2. - 515 с; 1966. - Ч. 3. - 515 с; 1966. - Ч. 4. - 287 с; 1967. - Ч. 5. - 299 с

⁷¹ А ф и а н и В. Ю. Начало журнальной археографии в России // Археографический ежегодник за 1987 год. — М., 1988. — С. 26—34; О л е й н и к о в Д. "Древняя российская вивлиофика": Бабушка исторической периодики" // Родина. — 1998. — № 1. - С. 42—43.

⁷² Б е л о з е р с к а я Н. Исторический журнал в XVIII столетии // ЖМНП. — 1898. — Ч. 315. — № 1. — С. 61—84; Ж у р б а О. І. Публікації з історії козацтва... — С. 186-189.

⁷³ Форми участі і тематику праць Ф. Й. Туманського на сторінках "Академических известий" поки що не встановлено, тому у загальних підрахунках кількості аркушів ця рубрика не врахована.

⁷⁴ О г л о б л и н О. Туманські. — С. 254.

⁷⁵ М а к о г о н е н к о Г. П. Радищев и его время. — М., 1956. — С. 15, 250.

⁷⁶ Там же. - С. 283.

⁷⁷ Там же. — С. 285; Сводный каталог русской книги... — Т. 4. — С. 136.

⁷⁸ Зеркало света. — 1786. — Ч. 3. — С. 2—3.

⁷⁹ Лист Ф. Й. Туманського до В. В. Капніста від 09.03.1786 з Санкт-Петербурга до Обухівки // ІР НБУ НАН України. — Ф. III. — № 23785; надруковано в кн.: Капніст В. В. Собрание сочинений: В 2-х т. — М.—Л., 1960. — Т. 2. — С. 573; Лист В. В. Капніста до Ф. Й. Туманського від 30.04.1786 р. з Обухівки до Санкт-Петербурга // ІР НБУ НАН України. — Ф. III. — № 23519; надруковано в кн.: Капніст В. В. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 286—287. Ці листи надруковані також у книзі Ю. С. Шемшученка, який помилково вважав свою публікацію першою (С. 641).

⁸⁰ Зеркало света. - 1787. - Ч. 6. - С. 594-595.

⁸¹ Там же. - 1786. - Ч. 2. - С. 299.

⁸² Там же. - 1787. - Ч. 5. - С. 543-544.

" К л ю ч е в с к и й В. О. И. Н. Болтин // Сочинения. В 9 т. — М., 1989. — Т. 7: Специальные курсы. — С. 139.

⁸⁴ Ш м у р л о Е. Ф. Петр Великий в оценке современников и потомства. — СПб., 1912. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 95.

⁸⁵ Цит. за: Ш е м ш у ч е н к о Ю. С. Указ. соч. — С. 184.

⁸⁶ Докладний огляд цього твору див.: П е ш т и ч С. Л. Русская историография XVIII века. - СПб., 1961. - Ч. 1. - С. 126-138.

⁸⁷ Докладний аналіз складу "Собрания..." див. у згаданій праці Е. Ф. Шмурло.

⁸⁸ Туманский Ф. О. К читающим // Полное описание деяний Государя Императора Петра Великого. — СПб., 1788. — С. LV.

⁸⁹ Там же. - С. LVI.

⁹⁰ Т у м а н с к и й Ф. О. [Передмова] // Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого. — СПб., 1787. — Ч. 1. — С. I—II.

(Далі буде)